УДК 378(477.61)»1920/1950» **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2022-7-59-10

МИКОЛА ГОВОРОВ – ДЕКАН ТРЬОХ ІНСТИТУТІВ

В. М. Чоп
Національний університет «Запорізька політехніка»
chopvolodimir@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9850-9555

І. М. Спудка
Національний університет «Запорізька політехніка»
rishaua@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0433-3497

Т. В. Васильчук
Національний університет «Запорізька політехніка»
tvvasilchuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8981-4769

Ключові слова: машинознавство, Запорізький індустріальний технікум, Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування, доцент, декан, механіко-технологічний факультет, деталі машин, Друга світова війна, евакуація, Алтайський машинобудівний інститут, реевакуація, Запорізький автомеханічний інститут, Говоров Леонід.

Дана стаття присвячена дослідженню життя і діяльності Миколи Олександровича Говорова (1899–1950), авантюриста революційних часів і молодшого брата Маршала СРСР Леоніда Говорова. Будучи в 1918–1919 р. білогвардійським офіцером, він, намагаючись уникнути переслідувань політичної поліції (ДПУ), в кінці 1920 р. вступив на посаду викладача машинознавства провінційного Олександрівського семикласного механіко-ремісничого училища. Педагогічна та наукова кар'єра М. Говорова складалася тут досить успішно, його заклад освіти згодом був реорганізований в Запорізький індустріальний технікум, а потім і на Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування. Сам М. Говоров зміг уникнути репресій в період «великого терору», захистити кандидатську дисертацію і стати в доцентом (1936). Згодом він посів посади завідувача кафедри «Деталі машин» (1939) та став першим в історії вузу деканом механіко-технологічного факультету (1938). Під час Другої світової війни М. Говоров продовжував підтримувати контакти із своїм старшим братом і приймати посильну участь у боротьбі з німецьким нацизмом. В серпні 1941 р. разом з інститутом він евакуювався до Алтайського краю, в м. Барнаул, де прийняв помітну участь в організації Алтайського машинобудівного інституту. Керуючи великим педагогічним колективом, складеним із професорів-біженців, М. Говоров, в 1943 р., очолив його механіко-технологічний факультет. Після реевакуації інституту в Запоріжжя, влітку 1944 р., М. Говоров зайняв посаду декана механіко-технологічного факультету новоствореного Запорізького автомеханічного інституту (1944) й прийняв активну участь у відбудові інституту та відновленні його повноцінної роботи. Практично все своє життя, впритул до дня смерті, в 1950 р., М. Говоров присвятив розвиткові української технічної освіти та підготовці вітчизняних інженерних кадрів, заслуживши собі репутацію талановитого педагога та науковця, одного з найкращих в країні спеціалістів з виготовлення та застосування промислових підшипників.

MYKOLA HOVOROV – DEAN OF THREE UNIVERSITIES

V. M. Chop
Zaporizhzhia Polytechnic National University

I. M. Spudka
Zaporizhzhia Polytechnic National University

T. V. Vasylchuk
Zaporizhzhia Polytechnic National University

Key words: mechanical studies, Zaporizhzhia Industrial College, Zaporizhzhia Institute of Agricultural Engineering, Machinery details, Second World War, evacuation, Altai Machine – Building Institute, reevacuation, Zaporizhzhia Auto-mechanical Institute, Hovorov Leonid

This article is dedicated to the research of life and achievements of Mykola Oleksandrovych Hovorov (1899–1950), adventurer of revolutionary times and younger brother of USSR Marshal Leonid Hovorov. Being a whiteguard officer, he was trying to escape political police prosecutions (OGPU), in the end of 1920 he became a teacher of mechanical studies of the provincial Oleksandrivsk seven-class mechanical and handcraft school. M. Hovorov's pedagogical and scientific career was quite successful, his educational institution was later reorganized into Zaporozhzhia Industrial College, and then to Zaporizhzhia Institute of Agricultural Engineering. M. Hovorov himself was able to avoid repressions during the «Great Terror» to defend his PhD thesis and to become an associate professor (1936). Subsequently, he took the position of Head of the Department «Machinery details» (1939) and became the first Dean of the Faculty of Mechanics and Technology in the history of the university (1938). During the Second World War, M. Hovorov continued to keep contact with his older brother and was actively involved in the fight against German Nazism. In August 1941, together with the Institute, he was evacuated to the Altai region in Barnaul, where he took a noticeable participation in the organisation of the Altai Machine-Building Institute. Managing a large pedagogical staff, made up of refugee professors, M. Hovorov in 1943 headed the Faculty of Mechanics and Technology. After the reevacuation of the institute to Zaporizhzhia in the summer of 1944, M. Hovorov held the position of Dean of the Faculty of Mechanics and Technology of the newly created Zaporizhzhia Auto-mechanical Institute (1944) and took an active part in the reconstruction of the institute and restoration of its full work. M. Hovorov devoted almost his entire life, right up to his death in 1950, to the development of Ukrainian technical education and training of domestic engineering personnel, earning a reputation of a talented teacher and scientist, one of the best specialists in the country in the production and implementation of industrial bearings.

Метою нашої розвідки є дослідження життя і діяльності Миколи Олександровича Говорова (1899–1950), першого декана механіко-технологічного факультету Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування (1938), першого декана механіко-технологічного факультету Алтайського машинобудівного інституту (1943), а також першого декана механіко-технологічного факультету Запорізького автомеханічного інституту (1944). Подібна публікація, на нашу думку, стане важливим доповненням в історії української науки та техніки, та історії вітчизняної вищої школи, особливо в період Другої світової війни.

В українській та російській історіографіях XX ст. не варто шукати жодної розвідки про цю непересічну людину, відомо лише кілька згадок про неї в нарисах історії ЗНТУ[1], НУ «Запорізька Політехніка»[2] та Алтайського політехнічного інституту[3]. В монографіях та статтях, присвячених старшому братові нашого героя, маршалові СРСР

[1] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя: Дикое поле, 2006. С. 67.
[2] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя: Мотор Січ, 2011. С. 43.
[3] Алтайский политехнический: очерк истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1992. С. 8.

Л. Говорову[4], декан Говоров також згадується лише подекуди, і подібний стан справ в біографістиці цього заслуженого діяча вітчизняної науки і техніки, явно не може вважатися нами задовільним.

Джерельну базу дослідження здебільшого складають документи фондів Російського державного воєнного архіву (РДВА), Державного архіву Алтайського краю (ДААК) та Державного архіву Запорізької області (ДАЗО) періоду 20-х – 40-х рр. ХХ ст. Певного значення мають і документи наративного фонду Музею наукового прогресу НУ «Запорізька політехніка», тобто мемуари та спогади колишніх студентів та викладачів Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування та його похідних. Наприклад, в матеріалах студентської групи «Пошук» Запорізького машинобудівного інституту (70–80-і рр. ХХ ст.) віднайшлись спогади студентів кінця 30-х рр. ХХ ст. які дозволяють реконструювати «педагогічний портрет» досліджуваного.

Підходячи до проблеми актуальності статті зазначимо, що М. Говоров вніс великий вклад у розвиток вищої технічної освіти України, технологічний розвиток регіону й проявив себе як значний організатор підготовки інженерних кадрів в першій половині ХХ ст. Дана стаття є продовженням наукової розвідки «Рання біографія Миколи Говорова (1917–1920)», що була опублікована в Т. 7., № 59 (2023) «Zaporizhzhia Historical Rewiew», з яким дана стаття являє єдине композиційне ціле.

Отже, в першій нашій розвідці про життєвий шлях М. Говорова[5] авторами було доведено, що в молоді роки, до вступу на посаду викладача Олександрівського механіко-ремісничого училища, йому довелося побувати офіцером різноманітних антирадянських армій 1918–1920 рр., а згодом, антиколчаківським повстанцем та, нарешті, радянським «воєнспецом»-артилеристом. Будучи обдарованим вихідцем з селянського середовища, М.Говоров упродовж 1916–1920 рр. змінив кілька соціальних амплуа стаючи, по черзі, студентом Петроградського лісного інституту, юнкером Константинівської артилерійської академії, прапорщиком воєнного часу армії Російської республіки, працівником Елабузької споживчої кооперації, «молодшим офіцером» Народної армії КОМУЧа[6], прапорщиком «єдиної армії» Уфимської директорії[7], підпоручиком Російської армії адмірала Колчака[8], дезертиром та «воєнспецом»-артилеристом 51-ї дивізії РСЧА В. Блюхера, нарешті, викладачем «машинки», в стінах якої він зміг на довгі роки сховатися від невсипущого ока комуністичного режиму. Анабасис доцента-авантюриста, що зміг вижити у вогні найкривавіших подій початку ХХ ст. та стати відомим інженером-педагогом вражає уяву. Завданням же даної статті автори бачать дослідження подальшої наукової та педагогічної кар'єри М. Говорова в 1920–1950 рр.

У попередній статті ми писали, що в 1920 р. М. Говоров став викладачем «машинки» здебільшого з бажання заховатися десь від радянських репресій, що загрожували йому як колишньому білогвардійцю. Спочатку план затяжного переховування від ЧК-ГПУ в стінах провінційного навчального закладу, блискуче себе виправдовував упродовж непівських років. Микола Олександрович спокійно працював викладачем машинознавства, надягав на роботу краватку-метелик, купував продукти на розташованому поряд з «машинкою» міському ринку, купався у Дніпрі в теплий сезон року, і у вус не дув. Разом із своїми колегами він радів спочатку, в 1920 р., перетворенню Олександрівського семикласного механіко-ремісничого училища в Запорізький індустріальний технікум, а через десять років, що пролетіли як один, з появи Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування[9].

Всі ці роки в технікуму-інституті був і процвітав поважний патрон, його колишній учень, голова РНК УСРР і один з найзавзятіших сталінських посіпак – Влас Чубар (1891–1939), який не забув своїх років проведених у стінах «машинки»[10], і який щиро допомагав альма матер триматися на плаву в той буремний час. Під таким «дахом» викладацький колектив відчував себе досить комфортно і, загалом, все було добре. Як писав нью-йоркський журнал «Вперед»: «В Запоріжжі є індустріяльний / так в тексті – *Авт.*/ технікум з двома відділами: сільсько-господарського машинового будівництва і агрономічного. Технікум комплектується з Дніпропетровщини, Запоріжжя, Мелітопільщини та Криворіжжя… Індустріяльний технікум готує інженерів-фахівців вузьких галузей виробництва»[11].

[4] Бичевський Б. В. Маршал Говоров. М.: Воениздат, 1970. 176 с. Ганин А. В. Белые страницы биографии Маршала Советского Союза Л. А. Говорова. Омский научный вестник. Сер. Общество. История. Современность. 2018. № 4. С. 11.

[5] Чоп В. М., Спудка І. М., Васильчук Т. В. Рання біографія М. Говорова (1917 –1920). *Zaporizhzhia Historical Rewiew*. Т. 7., № 59 (2022). С. 116–127.

[6] РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

[7] РДВА. Ф. 39890. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.

[8] РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 22.

[9] Сторінки історії ЗНТУ. Запоріжжя: Тандем-У, 2020. С. 11.

[10] Чубарь, Влас Яковлевич (автобиография). *Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат*. Т. 41. Ч. III. С. 229.

[11] Технікуми та сільсько-господарські інститути на Україні.

А щоб відпочити душею від підготовки «інженерів-фахівців вузьких галузей» викладач машинознавства М. Говоров або спілкувався з улюбленим старшим братом Леонідом, або ходив стріляти по тирах міста. Брат був завжди поруч і регулярно переписувався та зустрічався з ним, бо служив в частинах РСЧА, які базувалися в Південній Україні. З 25 грудня 1922 р. Леонід Говоров працював помічником начальника артилерії 51-ї Перекопської стрілецької дивізії[12]. У 1923 р. він вже був командиром полку і одночасно депутатом Одеської міськради[13]. У 1926 году Л. Говоров за успіхи в службі був нагороджений своїм другим орденом Бойового Червоного Прапора РСФРР[14].

Згодом М. Говоров став відвідувати новостворений в інституті стрілецький гурток, що не носив суто студентського характеру. Ось спогади випускника «машинки», інженера Марка Нейштадта: «*Говоров* – один з самих [моїх] любимих і здібних викладачів інституту… В інституті він читав «деталі машин» і був, як кажуть, викладачем від Бога. З цією серйозною людиною, яка любила студентів я часто зустрічався в коридорах інституту та в тирі… В тирі інститута я побачив, як здорово стріляє з пістолета Говоров. Захотілося навчитися стріляти так само. Проте, мені вдалося навчитися пристойно стріляти тільки з малокаліберної гвинтівки, а з пістолета мої результати були вельми скромними. Стріляти з пистолета виявилося не так-то просто, і до Говорова я не дотягнувся… [Останній] мав ясну голову вченого, тверду руку і око відмінного стрільця»[15]. Знав би комсомолець Нейштадт, по кому саме вчився так добре стріляти його улюблений Микола Олександрович в 1918–1919 рр., особливо коли адмірал Колчак давав йому звання підпоручика[16], коментарі його не були б настільки фанатськими.

Найбільшим клопотом для тогочасних дирекції та викладачів (як і зараз, деякі речі в навколишньому світі не змінюються ніколи – *Авт.*), вважалася вступна кампанія. Тоді вона проходила з 15 червня по 23 серпня щорічно для абітурієнтів від 18 до 35 років. Власне вступні іспити проходили з 1 по 15 вересня. Діти «осіб, що живуть з нетрудового прибутку» (непманів – *Авт.*) разом з заявою повинні були сплатити за навчання 25 крб., діти «осіб вільних професій» (практикуючих лікарів, адвокатів) та куркулів повинні були докласти до заяви 15 крб., діти журналістів та художників – 10 крб., службовці та кустарі – 5 крб., селяни-середняки та дрібні службовці – 3 крб, робітники, незаможники та діти сільських вчителів – 1 крб. Діти червоноармійців та военморів, а також безробітні допускались до здачі екзаменів безкоштовно[17]. У абітурієнтів які хворіли на туберкульоз, сифіліс та психічні хвороби заяви до вступу ні за які гроші не приймалися, а медична комісія для виявлення подібних негараздів діяла прямо при вузі.

Щоправда правила прийому досить часто змінювалися і це породжувало масу ображених. Ось як згадував про свої абітурієнтські поневіряння житель запорозького селища Новогупалівки Микола Молодик: «Самим престижним в той час (в м. Запоріжжя – *Авт.*) був індустріальний технікум, і я до нього готувався. … Яким же було моє розчарування і обида, коли я дізнався, що я не прийнятий до технікуму за соціальним станом (приймали тільки дітей робітників, а з сільських тільки дітей батраків). Довелося повертатися додому ні з чим. Селянських дітей не приймають…»[18].

Так що, якщо не зважати на натовпи ображених селянських дітей, то проблем практично і не було, ні українізація, ні навіть сталінська індустріалізація м. Запоріжжя мало зачепила буденний перебіг навчання всередині ЗІСМу. В 30-і роки М. Говоров з викладача стає доцентом (з 1936 р.) і працює на кафедрі «Опір матеріалів і деталі машин», яку з 1930 р. очолив відомий спеціаліст Гурвіч О. І.[19]

Проблеми почались лише тоді, коли за наказом № 248 від 26 лютого 1935 р. по Народному комісаріату важкої промисловості СРСР директором ЗІСМ було призначено колишнього робітника-хіміка й кавалерійського комісара Леоніда Георгієвича Ісакова[20], під керівництвом якого М. Говоров змушений

Вперед: Календар союза українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1928 рік. Нью-Йорк, 1927. С. 35.

[12] Ганин А. В. Белые страницы биографии Маршала Советского Союза Л. А. Говорова. *Омский научный вестник. Общество, история, современность.* 2018. № 4. С. 12.

[13] Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва : Воениздат, 1970. С. 33.

[14] Телицин В. Л. Маршал Говоров. Москва : Вече, 2013. С. 7.

[15] Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків : Права людини, 2010. С. 101.

[16] Русская армия. 1919. 27 июля.

[17] Як і кого приймають до вищих шкіл на Україні. *Вперед*. Календар союза українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1928 рік. Нью-Йорк, 1927. С. 36–38.

[18] Молодик М. В. Спомини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1. Джерела з історії південної України. Т. 5. Кн. 1., Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – С. 340.

[19] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя: Дикое поле, 2006. С. 228.

[20] Дєдков М. В. Леонід Георгієвич Ісаков – директор двох вишів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015.

був прослужити наступні вісім років. Зовнішність нового директора була настільки характерною, що живи він, наприклад, в США, місце зірки ярмаркових паноптикумів (шоу потвор) було б йому гарантоване. Характеризуючи нового директора, скажімо лише одне, це породження системи партноменклатури і призначенства заступило на посаду директора інституту вже через два роки після свого закінчення вишу. М. Говоров у силу низки причин став другою людиною в інституті після директора, і йому доводилося відверто прислуговувати напівбожевільному контуженому комуністові, а то й просто працювати замість нього.

До того ж, радянська влада та її «органи», як виявилося, зовсім не забули, що у безпартійного комбрига Л. Говорова є молодший брат. Як каже народна китайська мудрість: «Дракон ніколи не спить». Коли майбутній маршал вчився в 1937 р. на 2-му курсі Академії генштабу РСЧА в «Іменному списку слухачів 2-го курсу…» зокрема, зазначалося: «Брат Говорова теж служив офіцером в армії Колчака, що Говоров у своїй автобіографії приховує»[21]. Інша справа, що «органи» не знали, де той брат-колчаківець конкретно перебуває. Схоже навіть на те, що вони його шукали, але шукали поверхнево, не заходячи в підвальні лабораторії «машинки», а тому так ніколи нічого і не знайшли. Наступного 1938 р. замісник секретаря партбюро 2-го курсу Академії Корнєєв складав секретний «Список слухачів академії Генерального штабу РСЧА, на котрих є компрометуючий матеріал». У списку були вказані 53 чол., включно з майбутніми маршалами І. Баграмяном та Л. Говоровим. По відношенню до комбрига Говорова зазначалося: «Служив у армії Колчака. Взятий в полон у бою. Брати також служили у Колчака…»[22].

Проте про існування подібних документів М. Говоров навіть гадки не мав. Після того, як в березні 1938 р., його старший брат, на прізвисько «Аптекар», закінчив Академію Генерального штабу РСЧА, він був призначений доцентом й викладачем тактики в Артилерійську академію імені Ф. Дзержинського[23]. Зрозумівши, що після всього цього з ним нічого поганого не сталося, Микола Олександрович теж вирішив підтягнутися у кар'єрному відношенні. Тим паче, що директор Л. Ісаков запропонував йому з вдячності за надану йому допомогу в управлінні, стати завідувачем кафедри і деканом механіко-технологічного факультету. Але не все виявилося так просто. Для здійснення кар'єрного стрибка, треба було обов'язково вступити в партію, та пройти певну перевірку благонадійності. Наприклад, щоб вступити в партію, треба було розказати на спільних партзборах комуністів та комсомольців інституту «всю правду» про своє минуле. У цьому місці всі сучасні вузівські викладачі, погрузлі в закоренілих цинізмі та пристосуванстві, на прикладі М. Говорова, можуть наочно оцінити, настільки водночас сміливим і наївним було тодішнє покоління наших попередників. Те, що відколов М. Говоров, було не просто ризиковано, а вбивчо небезпечно. Правда, в його рукаві був захований туз у вигляді старшого брата, чия військова кар'єра якраз різко пішла вгору, про що молодший брат заздалегідь розказав усім навколишнім. Комбрига, себто генерала, в перерахунку на стару систему чинів, для ЗІСМу зразка 1938 р., в принципі, повинно було вистачити. Коротше кажучи, М. Говоров не вигадав нічого кращого як вийти і, справді, розказати на партзборах «усю правду», буквально шокувавши інститутський партактив.

Очевидець згадував цю подію так: «Пам'ятаю, перед війною я був присутній на партзборах, де приймали Говорова в ряди ВКП(б). Високий, стрункий, серйозний. Це була завжди строга і незворушна людина, і от вона як учень, соромлячись і дивлячись на носаки своїх черевиків, повільно, і з зупинками, хрипким голосом стала розповідати свою біографію. Про те, як разом з братом Леонідом був призваний і пішов на імперіалістичну війну 1914 року. Як після Жовтневої революції брат перейшов на сторону більшовиків та воював у лавах Червоної Армії, а він залишився в Білій і воював проти рідного брата, доки не зрозумів і не збагнув своїх помилок. Я, ніколи, ні до, ні після цього – не бачив його таким одночасно і пригніченим, і урочистим, людину, що виявилася бувшим кадровим офіцером Білої армії»[24].

Аби вповні зрозуміти відчайдушність вчинку М. Говорова, досить просто згадати, що напередодні, в 1937 р., інститутом прокотилася хвиля репресій, жертвами якої стала група старих викладачів (Н. Зайдель, Ф. Філатов, Ф. Ніколаєв, М. Гордон та інші). Вони були затавровані як «уклоністи та троцькісти», і опісля цієї халепи на весь інститут залишилося лише два професори і два доценти, та й ті не мали наукового ступеня[25].

Вип. 43. С. 307.

[21] РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 10. Именной список слушателей 2-го курса подлежащих отчислению из АГШ. 2 января – 30 декабря 1937 г. Арк. 455.

[22] РГВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 22.

[23] Бичевський Б. В. Маршал Говоров. М.: Воениздат, 1970. С. 36.

[24] Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків: Права людини, 2010. С. 104.

[25] Сторінки історії ЗНТУ. Запоріжжя: Тандем-У, 2020. С. 11.

Так от, на 1938 рік склалася така ситуація, що говорити було не можна не тільки про те, що ти колись, по молодості, помилково, воював в арміях Комуча, Уфимської директорії та Колчака, але й про свої подвиги у червоних військах В. Блюхера та А. Корка. Останніх «героїв громадянської» якраз вже встигли не тільки оголосити ворогами народу, але й розстріляти. Подумати тільки, останні три роки в ЗІСМ комсомольські та партійні активісти, напучувані директором Л. Ісаковим, повсякчас шукали шпигунів, шкідників й ворогів народу, навіть серед інститутських конюхів, а колчаківський офіцер Говоров заховавшись за свої текстолітові підшипники так їм тоді й не попався. Всі думали що він колишній, поранений «на врангелівських фронтах» червоний командир, який знаходиться поза усіляких підозр і от тепер отримуйте. З класиками не посперечаєшся: «Якщо хочеш довго жити, треба менше говорити» – писав Р. Кіплінг на початку XX ст. Старший брат М. Говорова, той, що згодом стане маршалом СРСР і отримає своє друге прізвисько – «Мовчун», дотримувався тотожної думки і навіть мемуарів нащадкам після себе не залишив.

Пізніше колеги подейкували, що М. Говорова врятувала від великих неприємностей відставка М. Єжова з посади Наркома внутрішніх справ СРСР, а то не зносити б йому голови. А допоки у нового наркома – Л. Берії, руки до доцентів не доходили, М. Говоров спочатку, вже в 1938 р., очолив механіко-технологічний факультет ЗІСМ[26], а потім у 1939 р. і нову в інституті кафедру «Деталі машин», якою керував до серпня 1941 р.[27] Ось як згадує лекції свого завідувача колишній студент групи №4 спеціальності «Станки та інструменти», майбутній інженер-полковник Іван Фролов: «Важко забути лекції Миколи Олександровича… по «Деталям машин». Сухий предмет із суцільними емпіричними формулами й висновками з них оживав під чіткою, лаконічною мовою лектора… Оживали муфти, передачі (і цепні, й ремінні, і клиноремінні) під прекрасною рукою лектора, що ідеально малював їх на дошці без циркулів і лінійок»[28].

Своєю науковою спеціалізацією в стінах ЗІСМ, як ви вже здогадалися, М. Говоров обрав підшипникознавство. Саме на підшипниковій тематиці він спочатку захистив кандидатську дисертацію, а потім, отримав і недавно введене в СРСР доцентське звання. Кращим зі свого доробку 30-х років доцент Говоров вважав працю «Теорія, конструкція і розрахунок текстолітових підшипників».

Вже в 1941 р. сталася вікопомна подія, вперше вийшов збірник наукових праць «Труди Запорізького машинобудівного інституту»[29], до якого увійшли дев'ять статей і який відкривався статтею М. Говорова «Текстоліт і лігностон як антифрикційні матеріали»[30].

Крім цього, якраз напередодні німецько-радянської війни, викладачі ЗІСМ вперше були запрошені на всесоюзну наукову-технічну конференцію. Вона почалася 10 травня 1941 р. у Московському автомеханічному інституті, і в ній брали участь двоє кращих вчених інституту: к.т.н. Говоров М. О. з доповіддю «Пластичні підшипникові матеріали» і завкафедри «Верстати і інструменти» доцент Ільяшенко В. П. з доповіддю «Аналіз оптимального суміщення верстатів для багатоверстатного обслуговування». Тоді ж, перебуваючи у столиці, Микола Олександрович зустрівся зі своїм старшим братом, що саме зробив новий кар'єрний стрибок, очоливши Артилерійську академію ім. Ф. Дзержинського.

Говорили брати в основному про родинні справи, які в 30–40-х рр. XX ст. йшли не найкращим чином. Випустивши Миколу, на початку 20-х рр., з під свого нагляду, старший авторитарний брат взявся влаштовувати долі своїх ще більш молодших братів, Михайла та Володимира, яких потяг на службу до РСЧА. На початку 30-х четверо братів зустрічалися були разом, але, як виявилося, в останній раз. Михайло поїхав до Середньої Азії виловлювати останніх басмачів, де в 1932 р. несподівано напився сирої води з колодязя і невдовзі помер від тифу. Володимир же служив в РККА досить успішно, але в липні 1941 р., по справі командувача ЗОВО генерала Д. Павлова, він був заарештований «за невиконання своїх службових обов'язків» і 22 липня 1941 р. засуджений на 10 років таборів. Лише в 1943 р. особисте клопотання Л. Говорова перед т. Сталіним принесло наймолодшому з братів Говорових свободу. Таким своєрідним жестом диктатор віддячив своєму маршалу за його вклад у здійснення прориву сумнозвісної «блокади Ленінграда».

Старший брат наказав молодшому готуватися до війни, але, як це часто буває, вона виявилася

[26] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя: Дикое поле, 2006. С. 36.
[27] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя: Мотор Січ, 2011. С. 224.
[28] Лист І. Фролова до Гордєєва Б. В. від 26.02.86 р. Архів Музею наукового прогресу НУ «ЗП». Ф. 2. Оп. 1. Арк. 4.

[29] Паралельна, поряд зі ЗІСМ, назва учбового закладу, що існувала в 30-і роки XX ст.
[30] Сборник к 10-летию института и 40-летию со дня основания базы института. – Большое Запорожье: Типография газеты «Дніпровський металург», 1940. С. 10–17.

для декана повною несподіванкою. Невідкладні воєнні клопоти навалилися на нього відразу з 22 червня 1941 р. Спочатку треба було організовувати передачу головного навчального корпусу інституту під воєнний госпіталь. Потім, виконуючи розпорядження вищестоящих інстанцій, треба було невідкладно організувати аби всі викладачі і співробітники інституту пройшли скорочені курси з протиповітряного та протихімічного захисту. Потім партійних викладачів та співробітників треба було відправити у винищувальні батальйони місцевого підпорядкування, для боротьби з загрозою ворожих десантів. Це був майже привілей, так як очікуваних масових ворожих десантів ніде і не трапилося. Безпартійну ж частину співробітників, студентів та викладачів треба було залучити до риття та обладнання захисних щілин і траншей біля навчального корпусу, при гуртожитках та при домі лектури[31].

Скоро у місцевого воєнно-партійного керівництва справа дійшла і до студентів. Студентів I та II курсів, було відправлено на фронт буквально в якості гарматного м'яса. Студенти III та IV курсів вже вважалися на щось придатними і їх треба було відправити до різних воєнних училищ та академій: бронетанкової, артилерійської, берегової охорони тощо. Студенти ж V (випускного) курсу були нашвидкуруч випущені інженерами без захисту дипломних проєктів[32], а значить могли розраховувати на «бронь» від загальної мобілізації.

У перші дні серпня 1941 р. в інституті якраз йшов відбір студентів III-го та IV курсів на навчання до Московської військової артилерійської академії ім. Дзержинського. 5 серпня 1941 р. 55 студентів ЗІСМ були зараховані слухачами «спеціального відділення», тобто прискорених курсів й відправлені до столиці. Подібна увага столичної академії до студентів провінційного вузу пояснюється досить просто. Начальником артилерійської академії з 5 травня 1941 р. став генерал-майор Леонід Говоров, який вже в червні 1941 р. зателефонував у Велике Запоріжжя своєму молодшому братові й попросив відібрати для академії півсотні самих здібних студентів, які своїм рівнем знань його не підвели б.

Якраз тоді Л. Говоров розгорнув кардинальну перебудову усієї навчальної роботи академії відповідно до директиви Генерального штабу від 27 червня 1941 р. При академії були розгорнуті короткотермінові курси з підготовки воєнтехніків штатною чисельністю у 2000 чол. Вони повинні були укомплектовуватися у тому числі й студентами старших курсів технічних вузів, які після закінчення третього курсу вже могли вважатися особами з неповною вищою технічною освітою. Треба були тямущі студенти, і М. Говоров надіслав братові саме таких.

Багато пересудів у ЗІСМ викликала фігура спеціального посланця від начальника академії, що приїхав у Запоріжжя аби забрати студентів. Ним виявився капітан-артилерист, Калінін Олександр Михайлович, молодший син Голови Верховної Ради СРСР М. Калініна, що юридично вважався головою радянської держави. Про цю людину, скромного викладача оптики в артакадемії, в СРСР ходили анекдоти. Вся Москва знала, що він, одружившись, почав постійно позичати гроші у свого вельможного батька, при цьому у нещасного інженера-оптика ніяк не виходило повертати борги, чим він постійно викликав у татка приступи старечого гніву.

Проводжати відібраних третьокурсників на вокзал Запоріжжя-1 прийшов цілий натовп студентів та родичів, які намагалися бути веселими й усіляко підбадьорювали відібраних[33]. Згодом, цілий ряд запорізьких студентів стали відмінниками артакадемії. Один з них, інженер-полковник І. Фролов згадував в 1985 р.: «Виявляється ми багато чого почерпнули в інституті (навчаючись ми якось не помічали цього). Як виявилося глибокими і стабільними були наші знання по *деталям машин,* опору матеріалів, теорії механізмів та машин (за складність ми її охрестили «Тут моя могила!» (ТММ)), технології машинобудування, станкам та інструментам, електротехніці, фізиці… Скажу без удаваної скромності, що приїхавши в академію, ми виявилися значно сильнішими по технічним дисциплінам за постійних, основних слухачів академії. Там ми оволодівали [в основному] воєнними дисциплінами. Знання, закладені інститутом, стали багато в чому і для багатьох з нас основою нашої подальшої роботи. Про це не можна ніколи забувати…»[34]. Забувати звичайно не можна, бо М. Говоров, відрядивши хлопців до Москви, фактично врятував їм життя. На фронтах Другої світової з цих 55 чол. запорізьких студентів загинуло всього троє, а більшість з них взагалі ніколи не потрапляли на передову й не брали участі в бойових діях, працюючи в глибокому тилу

[31] ДАЗО. Ф. Р-928. Оп. 3. Спр. 250. Арк. 40.

[32] Малиновский В. В. Становление и развитие системы высшего образования Алтайского края в советский период (30-е – 80-е гг. XX в.). Барнаул, 2019. С. 45.

[33] Поляков В. Д. Рядки нашої історії // Інженер-машинобудівник. 1985. 20 вересня. С. 2.

[34] Лист Фролова І. В. до Гордєєва Б. В. від 04.10.85 р. // Архів Музею наукового прогресу НУ«ЗП». Ф. 2. Оп. 1. Арк. 3.

на оборонних заводах та полігонах. В інших же академіях, наприклад у Бронетанковій академії РСЧА, куди теж відправляли зісмовських, хоча і не найкращих студентів, все було навпаки. Малонавчених курсантів відразу кидали у «фронтові м'ясорубки», де 90 % колишніх студентів гинули вже в перших боях.

Після відправки студентів на фронт, та до академій, у серпні 1941 р., було організовано й евакуацію ЗІСМу до м. Барнаул Алтайського краю РСРФР. Невдовзі по цьому, 18 серпня 1941 р. Запоріжжя було захоплено нацистами. З усіх викладачів та студентів «машинки», в умовах повного безладу і паніки, до Алтаю змогли виїхати лише декілька десятків людей. У два нещасних, виділених під цілий інститут «телячих» вагони, що стояли на вокзалі Запоріжжя-2, вони змогли взяти з собою лише невелику частинку навчального обладнання та підручників. З 34 викладачів, які виїхали до нового місця роботи, через два місяці поневірянь, прибуло лише 12, яких пізніше студенти воєнних років називали за очі не інакше як «апостолами». Останніх очолював, як і водиться, директор Л. Ісаков, якого студенти почали дражнити «Ісусом», що звучало справді смішно, зважаючи на зовнішність начальника. Серед «апостолів» виділялися старі доценти: М. О. Говоров, А. І. Гурвич, В. П. Ільяшенко, Л. П. Монов, В. А. П'ятигорська, Л. П. Лєонов та В. П. Соляник, що трималися окремою групкою. По дорозі евакуантів, звичайно ж, ніхто годувати й напувати не збирався. Тому не дивно, що велика кількість студентів та викладачів по дорозі просто розбіглися наче миші, аби не сконати від голоду і спраги. В пізніші радянські часи пропагандистами було заявлено, що ці нещасні втекли з ешелона на війну, тобто «добровільно з'явилася до військкоматів і була направлені на фронт та військові заводи»[35].

Влада Алтайського краю ніяк не заперечувала проти намірів ЗІСМу надовго влаштуватися у м. Барнаул, адже до цього ніякої вищої технічної освіти в краю взагалі ніколи не існувало. Проте й допомогти чим-небудь суттєвим місцева влада інституту не змогла, а, можливо, й не захотіла. Було заявлено, що студентів можна було розмістити лише на приватних квартирах, про гуртожиток і мова не йшла. Під навчальний корпус інституту було виділено невеличке, чотириповерхове, недобудоване приміщення колишньої середньої школи № 5, щойно звільнене госпіталем. Під госпіталь це приміщення не згодилося, не задовольняло воно і потребам технічного вишу, як у плані площі, так і відносно благоустрою. До того ж, будівля була доведена до занедбаного стану своїми пораненими попередниками. Зокрема, центральне опалення, що з початку війни не гріло як треба, було приведене у повну непридатність, вікна здебільшого були вибиті, в приміщеннях гуляли крижані протяги, всі меблі були вивезені, а будівля страшно виморожена[36].

Так, самою страшною проблемою трьох барнаульських зимівель «машинки» стала проблема опалення інституту. Дивом не замерзнувши в зиму 1941/42 років, коли замерзало навіть чорнило у чорнильницях, треба було конче щось робити аби почати 1942/1943 навч. рік у кращих умовах. За час літніх канікул навчальний корпус силами студентів і викладачів було приведено до кращого стану, провівши поточний ремонт з підручних матеріалів. Одна лишень обставина, що інститут не мав свого транспорту, і не міг ніяк його отримати, могла вибити з колії будь-кого. Для забезпечення на зиму паливом, керівництвом інституту було укладено договір із Барнаульським чавунно-ливарним заводом. Згідно умов угоди, інститут під час канікул надавав у розпорядження заводу студентів для погрузки у вагони колод, а завод за цю послугу мав надати певний відсоток завантажених дров інституту. І хоча інститут своє зобов'язання виконав, жодного поліна він так до своєї грубки і не отримав, оскільки йому було заявлено, що заготовлених дров не вистачає навіть самому заводу. У результаті, інститут залишився на зиму 1942/1943 рр. знову без опалення. Щоправда, аби студенти зовсім не закоцюбли, вдалося отримати трішки дров від Барнаульського паливного комбінату, але їх потрібно було ще якось доставити за 3 км, а транспорту не було. Довелося носити ці дрова студентам і викладачам на собі. Отже, і цю зиму, заняття йшли у холодних приміщеннях.

Наступну зиму, 1943/1944 рр., у цьому відношенні вдалося пережити більш благополучно, оскільки інститут забезпечив себе вугіллям, яке було заготовлене в літній час на Кузбасі. Крім того, виш отримав дві вантажівки, за допомогою яких вугілля було перевезено зі станції. Все ж працювати взимку було нелегко, оскільки, як вже зазначалося вище, центральне опалення у навчальному корпусі було незадовільно влаштоване ще на етапі будівництва. Так само незадовільними були і будівлі, додатково отримані інститутом: дерев'яний будинок для автотракторної і військової лабора-

[35] Російський центр зберігання історичних документів новітньої історії (далі – РЦЗІДНІ). Ф. 8090. Оп. 4. Спр. 272. Арк. 17, 100, 102.

[36] ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 12–13.

торій і два будинки для гуртожитків. Незручність і тіснота непристосованих для інституту приміщень з плином часу, у міру зростання інституту, відчувалися все гостріше. Оскільки в Барнаулі будинків, придатних для інституту не було в наявності, то будівництво навчального і лабораторного корпусів, а також гуртожитків ставало невідкладною справою[37].

Поступово робота інституту була так-сяк відновлена. Із зрозумілих причин новий навчальний рік розпочався на декілька місяців пізніше аніж зазвичай. Дирекція інституту як змогла скомплектувала викладацький склад і контингент студентів. Перший наказ по інституту на новому місці, де вуз називався «Запорізьким машинобудівним інститутом в Барнаулі», був виданий директором Л. Ісаковим 23 січня 1942 р. і урочисто проголошував зарахування викладачів на штатні посади[38]. Це була дата відродження ЗІСМ на богом проклятій Алтайській землі, де морози починалися з жовтня місяця, а у січні доходили до – 40.

Цим же наказом було створено факультети: механіко-технологічний і сільськогосподарського машинобудування, на яких було сформовано 7 кафедр, де працювало 27 викладачів. У неймовірно важких умовах, серед дикої тайги й гір, завдяки неймовірних зусиль викладачів було віднайдено 360 студентів[39], на денну та вечірню форми навчання[40]. Кількість студентів і в наступному році була досить невеликою, в 1943 р. в інституті навчалося лише 389 студентів[41]. Проте, ще у квітні 1942 р. з п'яти студентів інституту організувалася «група 5-го курсу», яка згодом поповнилася ще кількома евакуйованими студентами з інших вузів[42]. Це дозволило вже в 1943 р. зробити перший випуск ЗМІ в евакуації з 13-ти інженерів. Тоді ж, наприкінці 1943 р. рішенням Державного комітету оборони СРСР «Запорізький машинобудівний інститут в Барнаулі» був перейменований в Алтайський машинобудівний інститут (АМІ)[43].

Основний тягар з налагодження навчального процесу, побуту студентів і викладачів припав на ту частину співробітників, які прибули із Запоріжжя. Деканом механіко-технологічного факультету та завідувачем кафедри деталей машин був призначений к.т.н., доцент М. Говоров. Підлеглі йому студенти навчалися по спеціальності «Технологія машинобудування»[44]. Від маси нерозв'язуваних проблем у новопризначеного декана голова йшла обертом. Наприклад, не вистачало підручників, наочних посібників. Студентів як міг обслуговував філіал міської наукової бібліотеки ,відверто бідний на технічну літературу. Бідною була й навчально-виробнича база. Виробнича практика студентів проходила на Алтайському тракторному заводі у м. Рубцовську, розташованому більш аніж за 100 км від Барнаула. Допомагали вирішити питання хіба що залізничні майстерні в депо станції Барнаул, які були надані для занять студентам[45]. І які, звичайно ж, не опалювалися.

Але щоб вчитися, потрібно було ще вирішувати питання з побутом і харчуванням. Хронічне недоїдання та завошивленість були суворою реальністю евакуйованих в 1941–1943 рр. Проявляючи чудеса впертості, керівництво ЗІСМу у вигляді тандему Ісаков-Говоров домоглося, щоб новоствореному інституту міська влада допомогла створити підсобне господарство в якості гарантії від голодної смерті. Навесні 1942 р. інституту було виділено 10 га орної землі і 3 га сіножатей. Великою допомогою в господарстві і навчальному процесі стали отримані інститутом в 1943 р. два автомобілі: ЗІС-5 і ГАЗ-АА («полуторка»), а також гусеничний трактор СХТЗ-НАТІ (СТЗ-3) та два мотоцикли з колясками, на одному з яких мав їздити директор, у відносну теплу пору року, а інший дістався М. Говорову. Наостанок інституту було видано тракторний і кінний плуги. Ну, в тракторний можна було впрягти СТЗ-3, але за відсутністю коней в інституті, кінний плуг могли тягати по алтайським полям хіба що студенти ЗМІ з доцентами в якості погоничів. Також в інституті, в межах програми виживання, були організовані шевська і швейна майстерні, пральня при імпровізованому гуртожитку, а також відкрито хлібний магазин[46].

Не дивлячись на всі ці зусилля, студенти й викладачі відверто голодували й мерзли прямо під час занять. Були проблеми і з електроенергі-

[37] Дєдков М. В. Евакуація Запорізького Машинобудівного інституту до Барнаулу: започаткування вищої технічної освіти в Алтайському краю. Музейний вісник. 2013. № 13/2. С. 111.
[38] Дятчин Н. И. Алтайский политехнический – этапы развития. *Ползуновский альманах*. Т. 1. 2009. № 3. С. 5.
[39] Малиновский В. В. Становление и развитие системы высшего образования Алтайского края в советский период (30-е – 80-е гг. XX в.). Барнаул, 2019. С. 45.
[40] Дятчин Н. И., Бураков В. И. Становление инженерного образования на Алтае. Барнаул, 2005. С. 77.
[41] Алтайские политехники. Очерки истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1986. С. 8.
[42] ДААК. Ф. Р–255. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 1.
[43] ДААК. Ф. Р–255. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 8.
[44] Дятчин Н. И. Алтайский политехнический – этапы развития. *Ползуновский альманах*. Т. 1. 2009. № 3. С. 5.
[45] РЦЗІДНІ. Ф. 8080. Оп. 1. Спр. 603. Арк. 27, 28, 31, 32.
[46] Гончаров В. Д. Страницы истории Алтайского края и его политехнического ВУЗа. Барнаул: ИП Колмогоров, 2013. С. 146.

єю, яка регулярно і надовго вимикалася в темний час доби, тому закінчувати заняття часто доводилося при вогнях саморобних свічок, виводячи конспекти саморобними чорнилами, зробленими на основі сажі. Самі ж конспекти часто робилися в саморобних загальних зошитах, із складених в кілька разів радянських широкоформатних газет. У таких «зошитах» писати доводилося надзвичайно дрібним почерком між рядками сталінських передовиць. І все одно залишалися не вирішеними багато побутових питань. Не те, що не вистачало, а просто не було теплого одягу, шапок, взуття, ковдр, подушок і простирадл. Для подолання кризового стану довелося організовувати кустарну майстерню з пошиття взуття, шапок і рукавиць, так званих «хутряних комплектів». Студенти самі заготовляли дрова, по-варварському випилюючи дерева на вулицях та в парках міста, крали вугілля на залізничній станції, трощили чужі паркани, билися за дрова та вугілля зі зграями місцевих уркаганів тощо.

І от в таких умовах М. Говоров навіть намагався займатися науковою роботою над оборонними темами, зокрема, упродовж 1942/43 навч. року, він виконав проєкт верстата для механічної обробки кузовів автомобілів[47]. Влітку 1942 р. число викладачів ЗІСМу виросло до 35 чол.[48] за рахунок інших евакуйованих. Таким чином, на зиму 1942/43 років під орудою доцента М. Говорова зібрався потужний викладацький колектив з професорів-біженців кращих вузів СРСР. Зокрема, вищу математику викладала ленінградська знаменитість, математик-теоретик Ісидор Натансон[49], в сусідній аудиторії напучував студентів відомий метролог Лєсохін А. Ф., автор класичних радянських словників та підручників[50] зі своєї дисципліни, майбутній професор ленінградської політехніки. В інших холодних аудиторіях мерзли: відомий конструктор теплових двигунів к.т.н. М. Варшавський, на підхваті у якого стояли московські професори В. Барінов, М. Милославський, В. Водочинський, О. Пєсохін, І. Саркін[51], харківські професори Рославський та Бабун. Про такий колектив підлеглих кожному декану можливо було тільки мріяти, проте історія вже гукала запорожців додому, Червона армія на початку 1944 р. повністю відвоювала місто Запоріжжя у німців і на порядку денному постала реевакуація інституту.

На цей момент в АМІ, в 1943/44 навч. році за штатним розкладом працювало вже 40 викладачів на 14 кафедрах[52]. Уцьому ж році молоді викладачі АМІ навіть отримали можливість суміщати свою роботу з навчанням в аспірантурі[53]. Проте, упродовж двох навчальних років спостерігався і значний відсів студентів та студенток. Багато дівчат кидали навчання в АМІ та вступали в, евакуйований до Барнаулу, медінститут. Також студенти почали масово повертались до своїх міст, звільнених від окупації, рятуючись від згубного барнаульського клімату. Але головним було те, що навчання в АМІ не давало «броні» від мобілізації, студентів забирали на війну прямо посеред семестру, тому і великої черги бажаючих вступати до інституту серед місцевих не спостерігалося. Так, в 1943 р., знову за рибу гроші, у повний зріст постала проблема забезпечення вступної кампанії.

У цих складних умовах керівництво інституту порадившись, все таки вирішило робити ставку на набір студентів з місцевої молоді, а також з числа демобілізованих солдатів, як правило, інвалідів. Оголошення щодо набору розсилалися в усі, без винятку, середні школи краю, в міста сусідніх з ним Кемеровської, та Новосибірської областей і, навіть, у сусідній Казахстан. Викладачі, побоюючись втратити ставки, застосовували всі можливі форми агітації: столичні професори особисто бесідували в школах із старшокласниками, у пошуках і очікуванні більш-менш здібних учнів сиділи на випускних іспитах у школах, проводили вечори-зустрічі зі школярами, де розповідали їм захопливі байки про столицю і Дніпрогес. Інші їх колеги сурмили про інститут та його спеціальності у воєнних шпиталях серед одужуючих, на місцевому радіо та в крайових газетах[54]. Зрештою, достатню кількість студентів вдалося прийняти до інституту і тепер, половині інституту можна було відправлятися додому.

27 березня 1944 р. Запорізький машинобудівний інститут вже вповні повернувся до Запоріжжя і почав функціонувати. 31 липня 1944 р. він був

[47] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя: Мотор Січ, 2011. С. 65.
[48] Дятчин Н. И., Бураков В. И. Становление и развитие инженерного образования на Алтае. Барнаул, 2005. С. 77.
[49] Исидор Павлович Натансон / Сост. В. Жук. Санкт Петербург : ИТМО, 2007. С. 105.
[50] Лесохин А. Ф. Словарь стандартных терминов и обозначений. Москва : Госиздат стандатов. 1936; Лесохин А. Ф. Допуски и технические измерения. Москва: Госнаучиздат, 1954. 494 с.
[51] Дмитриев В. В. 60 лет со дня образования Алтайского технического университета им. И. И. Ползунова. *Барнаульский хронограф,* 2002: ГИПП «Алтай», 2001. С. 3.
[52] ДААК. Ф. Р–255. Оп. 1. Д. 2. Л. 73.
[53] ДААК. Ф. Р–255. Оп. 1. Д. 2. Л. 14 об.
[54] Алтайский политехнический: очерк истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1992. С. 8–9.

перейменованим і став називатися Запорізьким автомеханічним інститутом, механіко-технологічний факультет якого очолив доцент М. Говоров.

Робочий день доцента ЗАІ в 1943–1945 рр. виглядав так. Зранку йшла навчальна робота із студентами і не тільки в аудиторіях інституту, але і в його коридорах, де стояли саморобні столи і лектори тихими голосами, наче паламарі, аби не заважати один-одному втокмачували знання в студентські голови. Заняття проводилися і надворі в «приміщеннях барачного типу», тобто прямо в інститутському сараї-складі поміж будівельних матеріалів і господарського мотлоху, де бігали зграї мишви та пацюків, а студенти сиділи на дошках спертих на підставки з битої цегли. З обіду по інституту скрізь здіймався лемент, бо студенти із студентками та страшною лайкою починали тягати, пиляти й рубати дрова на інститутському дворі аби зранку можна було натопити інститутські грубки в аудиторіях. Паралельно цьому починався щоденний процес відновлення інститутських аудиторій спеціальними будівельними студбригадами, за якими потрібен був суворий нагляд. «Золотим фондом» інституту було придбане з великими труднощами віконне скло. Так як на всі вікна скла спочатку точно не вистачало, то склили по одному – два вікна в аудиторії, а інші просто забивали дошками, до отримання нової порції шибок[55].

За розповідями першого директора музею історії ЗМІ Б. Гордєєва в дворі відновлюваного інституту з 1944 р. було вирішено посадити невеликий парк з різних видів декоративних дерев, під кронами яких студенти майбутніх десятиліть колись могли б відпочивати на перервах між лекціями та опісля них. Проте, студентам сорокових в тіні паркових дерев сидіти точно не випадало, та й деревам аби дати необхідну тінь ще треба було рости кілька десятиліть, не менше. Тому за деревами наглядали погано й майже всі вони загинули в наступні кілька років, а простір між ними був завалений битою цеглою, дошками й черепицею. Проте, бог не без милості, й з тих «воєнних дерев» до нашого часу дожив таки один дуб, що і зараз височіє в дворі НУ ЗП, недалеко від трансформаторної станції. Цей дубок перші повоєнні студенти, явно натякаючи на свій низький освітній рівень і його непоказний вигляд ради сміху прозвали були «дубом знань» («Який дуб такі й знання!») і ця гучна назва легендарного древа ходила між студентами до 70-х рр. ХХ ст. аж поки якось потихеньку не забулася.

Як завжди не вистачало підручників. Бібліотека, яка щойно відновила свою роботу, поповнювала свій фонд поки що тільки за рахунок дарунків викладачів та студентів. Суботників не було, бо субота стала робочим днем. Натомність з'явилися недільники. Студентам та викладачам треба було в неділю ходити безкоштовно працювати у відбудові міста та його заводів.

Влітку 1945 р. відбувся перший повоєнний випуск інженерів. Їх було всього вісім чоловік. Вісім з дванадцяти. Четверо студентів не змогли здати державні іспити. Але це свідчило про те, що інститут живе.

Упродовж 1944–1950 рр. М. Говоров продовжував очолювати кафедру «Деталі машин» Запорізького автомеханічного інституту НКСМ[56] і зміг побачити картину повної відбудови інституту, якому він фактично присвятив все своє життя. Наприкінці 1950 р. доцент Микола Говоров занедужав і помер від інсульту, викликаного, як переказували колеги зі слів лікарів, «злоякісною гіпертонічною хворобою серця». Зазначимо, що через чотири роки від цієї ж прикрості, що схоже була спадковою, помре і його уславлений старший брат. О. Говоров буде похований на одному з кладовищ міста Запоріжжя і могила його буде згодом забута потомками, коли його колеги по інституту теж, в свою чергу, відійдуть у вічність.

[55] Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки // Інженер-машинобудівник. 1979. №41 (848) 7 грудня. С. 2.

[56] Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 –2005). Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 244.

Джерела та література

1. Алтайский политехнический: очерк истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1992. 176 с.

2. Архів Музею наукового прогресу НУ «Запорізька Політехніка». Спр. 897. Особова справа І. М. Фролова.

3. Архів Музею наукового прогресу НУ «Запорізька Політехніка ». Ф. 2. Оп. 1.

4. Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва : Воениздат, 1970. 176 с.

5. Державний архів Алтайського краю (ДААК). Ф. Р–255. Оп. 2. Спр. 4.

6. ДААК. Ф. Р–255. Оп. 1. Спр. 2.

7. ДААК. Ф. Р–255. Оп. 1. Спр. 280.

8. Ганин А. В. Белые страницы биографии Маршала Советского Союза Л. А. Говорова. Омский научный вестник. Общество, история, современность. 2018. № 4. С. 10–14.

9. Гончаров В. Д. Станицы истории Алтайского края и его политехнического ВУЗа. Барнаул: ИП Колмогоров, 2013. С. 146.

10. Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки. Інженер-машинобудівник. 1979. № 41 (848) 7 грудня.

11. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-928. Оп. 3. Спр. 250.

12. ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 12–13.

13. Дєдков М. В. Евакуація Запорізького Машинобудівного інституту до Барнаулу: започаткування вищої технічної освіти в Алтайському краю. Музейний вісник. 2013. № 13/2. С. 107–116.

14. Дєдков М. В. Леонід Георгієвич Ісаков – директор двох вишів. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 43. С. 307–312.

15. Дятчин Н. И. Алтайский политехнический – этапы развития. Ползуновский альманах. Т. 1. 2009. № 3. С. 4–15.

16. Дятчин Н. И., Бураков В. И. Становление и развитие инженерного образования на Алтае. Барнаул, 2005. 175 с.

17. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя: Дикое поле, 2006. 398 с.

18. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя: Мотор Січ, 2011. 663 с.

19. Исидор Павлович Натансон / Сост. В. Жук. Санкт Петербург : ИТМО, 2007. 384 с.

20. Лесохин А. Ф. Допуски и технические измерения. Москва: Госнаучиздат, 1954. 494 с.

21. Лесохин А. Ф. Словарь стандартных терминов и обозначений. Москва : Госиздат стандатов. 1936. 128 с.

22. Лист Фролова І. В. до Гордєєва Б. В. від 26.02.86 р. // Архів Музею наукового прогресу НУ «Запорізька Політехніка». Ф. 2. Оп. 1. Арк. 3.

23. Молодик М. В. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Джерела з історії південної України. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. С. 300–340.

24. Малиновский В. В. Становление и развитие системы высшего образования Алтайского края в советский период (30-е – 80-е гг. XX в.). Дисс. … к.и.н., Барнаул, 2019. 278 с.

25. Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків: Права людини, 2010. 300 с.

26. Поляков В. Д. Рядки нашої історії. Інженер-машинобудівник. 1985. 20 вересня.

27. Російський Державний Воєнний Архів (РДВА). Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 10 Именной список слушателей 2-го курса подлежащих отчислению из АГШ. 2 января – 30 декабря 1937 г.

28. РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 16.

29. РДВА. Ф. 39890. Оп. 1. Спр. 6.

30. РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12.

31. Російський центр зберігання історичних документів новітньої історії (РЦЗІДНІ). Ф. 8090. Оп. 4. Спр. 272.

32. Русская армия. 1919. 27 июля.

33. Сборник к 10-летию института и 40-летию со дня основания базы института. Большое Запорожье: Типография газеты «Дніпровський металург», 1940.

34. Сторінки історії Запорізького національного Технічного Університету. Запоріжжя: Тандем, 2020. 24 с.

35. Технікуми та сільсько-господарські інститути на Україні. Вперед. Календар союза українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1928 рік. Нью-Йорк, 1927. С. 33–36.

36. Телицин В. Л. Маршал Говоров. Москва : Вече, 2013. 288 с.

37. Чоп В. М., Спудка І. М., Васильчук Т. В. Рання біографія М. Говорова (1917–1920) – першого декана загальнотехнічноо факультету ЗІСМу. Zaporizhzhia Historical Rewiew. Т. 7. № 59 (2023). С.???.

38. Чубарь, Влас Яковлевич (автобиография). Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Т. 41. Ч. III. С. 229–230.

39. Як і кого приймають до вищих шкіл на Україні? Вперед. Календар союза українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1927 р. Нью-Йорк, 1927. С. 36–38.